

Л. Башманівська,
*кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри дидактичної лінгвістики
та літературознавства*

Формування мовно-літературної компетентності учнів на уроках літератури рідного краю

Одним із найбільш актуальних завдань нинішньої школи є формування мовно-літературної компетентності учнів, адже сучасний етап розвитку шкільної освіти характеризується пошуком нових технологій навчання, способів покращення його ефективності, підвищенням компетентнісної спрямованості. Відбуваються зміни в мовно-літературній освіті, зокрема прийняття нових концепцій, де передбачено формування комунікативної, вільної особистості, котра вміє образно висловлювати свої думки, володіє словом і використовує свої вміння для досягнення успіху. Ці зміни зумовлені сучасними вимогами до мовно-літературної освіти в Україні, психолого-педагогічними особливостями, розширенням мультимедійної комунікації.

У Державному стандарті базової і повної середньої освіти зазначено, що «метою освітньої галузі «Мови і літератури» є розвиток особистості учня, формування в нього мовленнєвої і читацької культури, комунікативної та літературної компетентності, гуманістичного світогляду, національної свідомості, високої моралі, активної громадянської позиції, естетичних смаків і ціннісних орієнтацій» [1]. Також указано, що навчання мови і літератури полягає в розвитку вмінь і навичок в усіх видах мовленнєвої та читацької діяльності, розвитку комунікативної компетентності, заохоченні учнів до розширення кола читання, осмислення духовної цінності та поетики художніх творів, поглибленні культурно-пізнавальних інтересів учнів, усвідомленні ними ролі мови і літератури в сучасному світі, формуванні рис успішного мовця та творчого читача з високим рівнем загальної культури, активною громадянською позицією, національною свідомістю, вихованні в учнів поваги до культурних традицій різних народів [1].

Проблемі формування мовної та літературної компетентності присвятили свої дослідження І. Варнавська, І.

Зимня, О. Куцевол, О. Кучерук, Л. Мацько, Л. Назаренко, О. Савченко, А. Ситченко, А. Фасоля, Л. Фурсова, В. Шуляр, Т. Яценко та інші. Вони розглядали мовно-літературну компетентність як одну з важливих компетентностей, що повинна формуватися в процесі навчання в школі, особливо на уроках мови і літератури. Учені вважали, що компетентнісна модель навчання мови та літератури на сучасному етапі розвитку набуває суспільної значимості, а тому потребує глибокого осмислення й широкого розгляду пов'язаних з нею питань. Пояснюючи компетентність як психічне утворення, учені виокремлюють емоційно-ціннісний (почуття, настанови, мотиви, якості, емоції, пов'язані з позитивним досвідом), когнітивний (знання предметні, а також про себе, діяльність) і практичний (предметні й загальнонавчальні вміння, позитивний досвід) компоненти [2].

Великий тлумачний словник сучасної української мови трактує компетентність як властивість за значенням компетентний: «який має достатні знання в якій-небудь галузі; який з чим-небудь добре обізнаний; тямущий» [3, с. 560].

Формування мовно-літературної компетентності сприяє реалізації творчих можливостей учнів, доступу до джерел української літератури, культури, мистецтва, традицій, розвитку національної самосвідомості, вихованню української ментальності. Тому формувати мовну й літературну компетентність учнів потрібно систематично та послідовно, поєднувати різні види й типи уроків, урізноманітнювати методи й прийоми, застосовувати систему завдань, що забезпечить розвиток компетентнісних умінь і навичок, цілеспрямовано добирати дидактичний матеріал, який містить можливості для творчої роботи над текстом і його структурними елементами.

Успішному формуванню мовно-літературних компетентностей можуть сприяти уроки літератури рідного краю, що мають завдання поглибити знання учнів про життя та творчість письменників-земляків, викликати інтерес до їхньої творчої спадщини, до історичного минулого та сьогодення; формувати високі естетичні та художні смаки, уміння кваліфікованого читача, який розуміє літературу як мистецтво слова, уміння вибирати й оцінювати справжні мистецькі твори високої художньої вартості; розвивати здатність робити самостійні висновки, узагальнювати та систематизувати знання, викликати бажання оберігати й примножувати традиції свого краю.

Головним і необхідним аспектом під час вивчення літератури рідного краю є форми, методи і прийоми навчання,

які застосовує вчитель на уроках. Удосконалення їх є важливою передумовою для формування мовно-літературних компетентностей, вироблення художніх смаків учнів.

Основними методами та формами організації навчання на уроках літератури рідного краю в основній школі можуть бути краєзнавча бесіда, художня розповідь, робота у творчих групах, мікрогрупах, очна та заочна екскурсії, інсценізація, конкурс знавців літературного краєзнавства, дослідно-пошукова робота в бібліотеці, музеї, зустрічі та листування з письменниками, диспути, обговорення книжок письменників-земляків, а також виготовлення альбомів, журналів, стінгазет, оформлення кабінетів, виставок, шкільних музеїв тощо.

Сьогодні широко застосовуються інноваційні підходи до викладання літератури, зокрема й до вивчення літератури рідного краю. Інновації починаються з пошуків учителя, з перегляду традиційних підходів до кожного уроку. Уже саму тему уроку літератури рідного краю необхідно формулювати так, щоб вона зразу ж привертала увагу учнів до певної проблеми. Наприклад: [«Незвичайний світ морських мешканців» \(урок-мандрівка за творчістю Миколи Яненка\)](#), [«Доброта зароджується змалку» \(урок-роздум за творчістю Данила Окийченка\)](#), [«Знайомство в літературній вітальні» \(урок-літературна вітальня за творчістю Марії Павленко\)](#), [«Пісні мого краю» \(урок-концерт на основі зібраних учнями пісень\)](#), [«Так народжується дружба\(урок-диспут за творчістю Всеволода Нестайка\)](#), [«Казковий світ природи в поезії Михайла Клименка» \(урок-спостереження за творчістю поета\)](#), [«Я родом із пісні»\(урок літературно-музична композиція за творчістю М. Сингаївського\)](#), [«Я живий на всі 200 відсотків»\(урок-знайомство з творчістю Євгена Концевича\)](#) тощо.

На уроках літератури рідного краю можна застосувати метод ділової гри, де учні виконують роль учителя, журналіста, письменника тощо. Їхнім завданням є увійти в роль цих людей, відтворити їхню роботу й поведінку. Учні самі формулюють питання й намагаються знайти на них відповідь. Або пропонується учням стати дослідниками творчості певного письменника, тобто біографами, літературознавцями, акторами, краєзнавцями. Наприклад, готуючись до уроку літератури рідного краю за творчістю М. Рильського, учні заздалегідь розподіляють ролі. Одні стають біографами, розповідають про життєвий шлях письменника, шукають у різних джерелах цікаві моменти з біографії. Інші – літературознавцями, повідомляють про творчі набутки поета. Юні актори – декламують поезії. Краєзнавці розповідають про батьківську садибу в Романівці,

про вшанування земляками пам'яті відомого поета. В основі такої роботи лежить принцип пошукового навчання. Адже учні самі шукають, досліджують ту чи іншу сторінку в біографії й творчості письменника. А це сприяє формуванню та розвитку їхніх смаків, мовно-літературних компетентностей.

Пошуковим методом навчання є метод творчої діяльності учнів, коли вони самі пишуть поезії, оповідання, новели, готують різні виступи, тобто шукають себе у творчості. На уроці створені тексти зачитуються й колективно обговорюються.

Таким чином, пошукове навчання відіграє величезну роль у розвитку творчих здібностей учнів, їхньої самостійності, формуванні мовно-літературних компетентностей. Це навчання з гарантованою результативністю, бо дослідницька робота, пошук істини завжди принесе бажані результати, особливо, якщо учні разом з учителем ходять на екскурсії пам'ятними літературними місцями, готують літературні вечори на основі літературно-краєзнавчих матеріалів, випускають газети, радіопередачі; якщо самі записують спогади про письменників-земляків, шукають легенди, перекази, розповіді про них, – то така робота збагатить їх духовно, вплине на розумову діяльність, навчить самостійно здобувати знання й завжди мати власну думку.

Останнім часом у практику роботи школи входить інтерактивне навчання (англ. «inter» – взаємний та «act» – діяти), в основі якого лежить організація та розвиток діалогового спілкування, спільне вирішення завдань, взаєморозуміння між учителем і учнем. Найвідоміші форми інтерактивного навчання – «мозковий штурм», «дискусія в стилі телевізійного шоу», «змінювані трійки», «велике коло», «акваріум», «дебати», «мозкова атака», «ділова гра», «карусель» тощо.

Серед форм проведення уроків літератури рідного краю доцільно використовувати уроки-семінари, уроки-літературні екскурсії (до бібліотеки, музею, пам'ятника), уроки-подорожі (до письменника, у минуле, у майбутнє, у країну казок), уроки-літературні ігри, уроки-зустрічі, уроки-роздуми, інтегровані уроки, уроки прес-конференції, уроки-концерти (особливо під час вивчення фольклору, зокрема народних пісень), уроки-диспути (допомагають виявити, кого й за що учні поважають з літературних героїв, батьків, друзів, знайомих; проводять паралелі між літературою та життям). Ефективними є уроки-конкурси, уроки або ярмарки учнівської творчості (учні читають власні твори) тощо. Такі форми проведення уроків літератури рідного краю виховують інтерес в учнів до літератури,

перетворюють літературну освіту на свято пізнання, спілкування з прекрасним [4, с. 54].

Розглянемо декілька уроків з літератури рідного краю для 5-6 класів, спрямованих на формування мовно-літературних компетентностей, – урок-мандрівку, урок-роздум, урок-диспут. Нагадаємо, що теми уроків потрібно формулювати так, щоб зацікавити учнів, привернути увагу до певної проблеми. Наприклад: „Незвичайний світ морських тварин” (урок-мандрівка за творчістю Миколи Яненка). Його мета: розкрити учням світ морських мешканців, особливості їхнього існування на землі та в океані; навчити бачити прекрасне в житті й дорожити ним, з розумінням ставитися до тварин; закріплювати у свідомості дітей уявлення про працьовитість, турботу, відповідальність, доброту – риси характеру, які необхідні в житті кожної людини, щоб гармонійно співіснувати з іншими в навколишньому середовищі; розвивати вміння аналізувати й оцінювати твори; формувати мовно-літературну компетентність; виховувати любов до тварин, до природи. На уроці можна застосовувати такі методи і прийоми, як розповідь учителя, рольову гру, бесіду, виразне читання, роботу в групах. Учні готуються до уроку заздалегідь: приносять збірки оповідань письменника, фотографії, картини, малюнки із зображенням морських пейзажів і мешканців моря.

Урок проходить у формі уявної мандрівки у світ морських тварин. Щоб зацікавити учнів, після вступного слова вчителя про письменника розглядаються фотографії, картини, малюнки із зображенням морських пейзажів, тварин і птахів, які живуть у морях, океанах.

Наступний етап уроку – поява морських мешканців, про яких ідеться на уроці: дельфіна, пінгвіна, морського котика (переодягнених учнів, кожен з яких розповідає про тварину, яку представляє: яка вона, де мешкає, що споживає), і виразне читання учнями 1 групи (1 ряд) оповідання «Спасибі вам, дельфіни!». Після ознайомлення з текстом відбувається обмін враженнями від прочитаного. Окрім запитань учителя, 3-4 питання, що виявляють і поглиблюють безпосереднє сприймання твору, формулюють учні 1 групи. Наприклад: 1. Чи сподобалося вам оповідання? Чим саме? Обґрунтуйте свою відповідь. 2. Яку допомогу дельфіни надали рибалкам? Як про це пише письменник? 3. Як люди ставляться до дельфінів? Як ви ставитеся до цих морських мешканців? 4. Чи відомі вам випадки, коли дельфіни рятували людей або допомагали їм? Розкажіть про це.

Такі запитання допомагають учням висловити власні думки, враження про героїв твору, навести приклади з особистого життя. А запитання, які формулюють самі учні, допоможуть глибше вникнути в зміст оповідання й тим самим адекватно його сприйняти.

Учні другої групи читають оповідання «Мандрівник із країни Китанії». Після цього проводиться бесіда за запитаннями вчителя та учнів 2 групи: Що ви дізналися про життя пінгвінів? Чому цих птахів називають дивовижними? Як ви гадаєте, чому пінгвін прийшов до рибалок? Які риси характеру допомагають рибалкам налагодити дружні стосунки? Як моряки ставилися до пінгвіна? Зачитайте. Складіть розповідь про те, що ж далі сталося з пінгвіном? Зробіть висновки про стосунки учасників пригоди, їхню поведінку та вчинки. Знайдіть епітети, порівняння в тексті. Для чого письменник їх використовує?

Відповідаючи на запитання, учні висловлюють своє ставлення до прочитаного, симпатію до морського мешканця – пінгвіна, роблять самостійні висновки про учасників пригоди, їхню поведінку, вчинки. Школярі знаходять також художні засоби, які допомагають уявити й охарактеризувати образи персонажів, обґрунтовують важливість їх використання у творі.

Наступним етапом є читання учнями 3 групи оповідання «Випадковий пасажир» і бесіда за запитаннями учнів та вчителя: Що сталося з морським котиком під час шторму? Як поставилися рибалки до морської тварини? Чи відомі вам випадки, коли люди рятували тварин? Чи любите ви тварин? Як про них турбуєтесь? Розкажіть. То чого ж навчає автор? Яка головна думка його оповідань?

Після запитань на з'ясування сприймання учнями тексту, уміння визначати головну думку пропонується запитання, спрямоване на виявлення почуття прекрасного, естетичного почуття: чи можна назвати такі стосунки добрими, красивими в нашому житті?

Формуючи мовно-літературну компетентність, важливо пропонувати запитання, які допомагають розвивати вміння аналізувати й оцінювати твори, висловлювати власне ставлення до поведінки героїв, уміння робити певні висновки. Зрозуміло, що учні не завжди можуть відразу дати адекватну відповідь, але вони будуть намагатися це зробити. Тому потрібно, по-перше, стимулювати спостереження учнів над художнім твором, а по-друге, постійно звертатися до їхнього власного досвіду. Це забезпечуватиме розвиток образного й понятійного мислення, що виражатиметься в точній оцінці аналізованого твору.

Додому можна запропонувати підготувати розповідь про інших морських мешканців або про свою дружбу з тваринами чи птахами.

Наступний урок літератури рідного краю можна провести за темою «Доброта зароджується змалку» (урок-роздум за творчістю Данила Окийченка).

Завдання уроку: домогтися засвоєння учнями змісту твору; змусити задуматися над проблемами добра, милосердя, любові до ближнього; учити знаходити художні засоби в тексті, описи природи; формувати мовно-літературну компетентність, логічне мислення, творчу уяву; виховувати позитивні якості: доброту, ніжність, турботу, а також любов до тварин. Методами і прийомами уроку можуть бути розповідь учителя, проблемне запитання, виразне читання, бесіда, «внутрішній діалог», усне малювання.

На початку уроку учням пропонується проблемне запитання, на яке вони наприкінці уроку повинні дати відповідь: що означає бути доброю людиною?

Після художньої розповіді про письменника виразно читається уривок з твору «Перші кроки Миколки Підберезного», який називається «Сніданок». Найбільш ефективним, на нашу думку, у процесі аналізу оповідання є застосування «внутрішнього діалогу», коли учні між собою ведуть діалог, обмінюючись враженнями від прочитаного, формують самі або разом з учителем запитання. Це привчає їх до самостійності в судженнях, виробляє вміння правильно оцінювати ситуацію, що теж впливає на формування компетентності, художнього смаку.

На уроці формуються запитання для діалогу: 1. Яким ви уявляєте Миколку? Змалюйте зовнішність і розкрийте його внутрішній світ. 2. Чи був радий Миколка цуценяті? Як він його доглядав? Відповідаючи, звертайтеся до тексту. 3. Чому Миколці «було ніяково» за те, що він згриз масло з хліба? Про що це говорить? 4. Чи любить він природу? З чого це видно? 5. Як сприйняв Миколка повідомлення про можливу загибель свого улюбленця? Знайдіть у тексті відповідні рядки й зачитайте. 6. Про які риси вдачі Миколки свідчить той факт, що він віддає Жуку свій сніданок? 7. То чи був Миколка добрим? З чого це видно? 8. Спробуйте продовжити оповідання про Миколку. Яким він виросте?

Перелік запитань передбачає такі види роботи, як вибіркове читання, словесне малювання на основі творчої уяви. Знаходження текстових фрагментів допомагає учням відтворити в пам'яті сюжет, а словесне малювання – передати

враження від подій і героїв. Це активізує розвиток відтворювальної уяви та емоційної сфери учнів.

Після такого діалогу та обміну думками відбувається обговорення поставленої проблеми: Що означає бути доброю людиною? З якого віку потрібно виховувати таку рису характеру, як доброта? Задумайтесь кожен, чи маєте ви таку рису характеру? Як ви можете це довести?

Учні охоче поділяться своїми враженнями, намагатимуться висловлювати власні думки й судження, задумуються над проблемами добра й милосердя.

Домашнє завдання пропонується диференційоване: 1. Розказати оповідання від імені Миколки. 2. Написати твір-роздум «Добра людина. Яка вона?» (на основі вивченого твору).

Наступний урок пропонуємо провести за темою: «Брати наші менші» (урок-диспут за оповіданням Лариси Письменної «Кіт Микита»). Мета його: з'ясувати з учнями проблему співжиття людини з природою, зокрема з «братами нашими меншими»; домогтися усвідомлення відповідальності перед прирученими тваринами; дослідити спільні й відмінні риси kota Микити й лиса Микити (з казки І. Франка «Лис Микита»), роль художніх засобів у творі; формувати мовно-літературні компетентності, уміння аналізувати прозові твори; виховувати доброту, милосердя, турботу про тварин. Методами і прийомами є розповідь учителя, виразне читання, бесіда, робота в групах, пошукове завдання, групова дискусія.

Після розповіді вчителя про дитинство письменниці, її літературний і педагогічний талант виразно читається вчителем або учнями оповідання. Спонукаючи дітей до осмислення безпосереднього враження від твору, ставимо запитання: 1. Який епізод вас найбільше здивував і вразив? 2. Змалюйте (усно) портрет kota Микити. Знайдіть його опис у тексті й зачитайте. 3. Яке ставлення до kota кожного з членів сім'ї? 4. Чи треба було покарати kota? Як би ви вчинили на місці героїв твору? 5. Як поведився Микита, коли дівчинка захворіла? 6. Чи є у вас удома кіт, собака або інша тварина? Ким вона є для вас? Як ви її доглядаєте?

Далі пропонуємо пошукове завдання, яке розвиває в учнів дослідницькі здібності, уміння дискутувати, доводити свою думку. Клас ділиться на 4 групи: одна група – знаходить негативні риси kota, інша – позитивні. Після цього учні дискутують, які ж якості переважають? Третя група – досліджує, що спільне й відмінне у вдачі kota Микити та лиса Микити (з казки І. Франка «Лис Микита»). Четверта група – з'ясовує роль художніх засобів у творі.

Це завдання спрямоване на активізацію пошукової діяльності школярів, розвиток їхніх мовно-літературних компетентностей. У результаті – розвиваються дослідницькі здібності учнів, поглиблюються вміння аналізувати образи-персонажі, заглиблюватись у текст. Досліджуючи художні засоби у творі, учні з'ясовують, що автор правдиво й точно зображує події та персонажів, висловлює своє ставлення до них, дає оцінку. Школярі повинні відзначити, що завдяки різним художнім засобам твори викликають у читачів почуття радості, захоплення, змушують задуматися. Таким чином, досліджуючи художні засоби, виконуючи пошукові завдання, учні бачать красу художнього твору, його високу мистецьку якість, завдяки чому в них формуються мовно-літературні компетентності, гарний смак.

Наступним етапом роботи може бути групова дискусія. Учні пропонуються запитання: Подумайте і скажіть: людина є тільки господарем чи й захисником природи? Чи є проблемою співжиття людей і тварин? Чи всі люди відповідають за «менших братів»? Що треба знати для того, щоб мирно співіснувати?

Відповідаючи на ці запитання, учні вчаться брати участь у дискусії, демонструють уміння самостійно аргументувати свої судження фактами з художнього твору та з особистого досвіду.

На підсумковому етапі уроку відбувається огляд фотовиставки котів, що живуть у родинах учнів. Домашнім завданням пропонуємо спробувати написати оповідання про дальшу долю кота Микити й намалювати епізод, який найбільше запам'ятався. Школярі повинні усвідомити, що тварини є повноправними мешканцями на землі, здатними любити й розуміти людину, і відповідальність за них несуть люди.

У процесі такої роботи учні є співавторами уроку. Вони разом з учителем його готують, обирають для вивчення твори, намагаються обґрунтувати свій вибір. Така робота вчить поважати один одного й цінувати працю вчителя. Учні значно більше виражають самостійність у здобуванні знань, виявляють особистісне ставлення до героїв і подій творів. У своїх відповідях вони опираються на текст, що допомагає точніше зробити власні висновки. Таким чином, діти вчаться не тільки аналізувати художній твір, а й аргументувати вибір того чи іншого твору, його переваги, висловлювати власні судження, осмислювати роль художніх засобів у тексті, що сприяє формуванню в них мовно-літературних компетентностей.

Використана література:

1. Державний стандарт базової і повної загальної середньої

освіти від 23 листопада 2011 р. № 1392 / zakon.rada.gov.ua/go/1392-2011-п

2. Літературна освіта: компетенції, компетентності, знання, уміння, навички, 28.07.2012 / ozonlit.org/literaturna-osvita-kompetentsiji

3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.

4. Башманівська Л. Формування художніх смаків учнів засобами літературного краєзнавства: Навчальний посібник. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 112 с.